

A cserkeszekről.

(III. és befej. közlemény.)

A Kubán mellékén s a Nagy-Kabardában.

A Kubán folyó, mely az Elbruz lábánál egyesülő patakokból ered, s előbb észak, majd nyugat felé nagy körívben folyva, a Keresz-szoros alatt ömlik a Fekete-tengerbe, hosszú időközön át volt határ ez orosz- és cserkeszlakta föld között.

Századunk elején még a folyó két partján, mint ellenséges őrhelyek állottak egymással szemben a cserkesz aulok és velök szemben az újonnan alkotott orosz stanicák.

A közlekedés főútvonala ekkor a Kubán jobb (északi) partján vezetett a kubáni kozákok falvain keresztül. Besze János hazánkfia is ezen utazott, Kereszből a szemben álló Taman felé kelvén át a tengerszoroson, s innen három napi telegán való útazással érvén a kubáni kormányzóság mai fővárosába, az egy emberöltővel azelőtt alapított *Ekateridonar* kozák városba.

Manapság a közlekedés főiránya kikerüli a Kubán alsó folyása vidékét, miután a nem rég épült orosz vasútvonala a mocsaras Kubán torkolatától messzebb délre indul ki a Fekete-tenger keleti partjáról s átvágva a Kaukázus tengerparti hegyes vidékét, csakis Ekaterinodár mellett éri el és lépi át a Kubán folyót, melyet aztán alább még kétszer átszel a Kaukázus főgerinczének közepe (Wladikawkáz) felé irányuló útjában.

Kerestől mi is a kaukázusi vasút tengerparti végállomása felé igyekeztünk s három napi és éjjeli hajózás után szálltunk ki a Fekete-tenger keleti partján: Nowo-Rosszijszk kikötőjében.

A Fekete-tenger keleti partjának emez élénk kikötő-városa, a melylyel a Kubán vidéke újabban vasúttal van összekötve, — mint neve is mutatja — *Nowo Rosszijszk* (Uj-oroszi) maga is igen fiatal, de rohamosan fejlődő város. Egy évtizeddel ezelőtt még falu számba

ment, alig volt 1—2000 lakosa, most csak cementgyárában foglalkozik ezer ember s a város körülbelül 20.000 lakost számlál. A Kubán, Kuma, Terek folyók völgye gazdag termő földjének egyik fő raktára, a homnan a nagy síkságok, puszták terményei vízi útra indulnak nyugat felé. A *Hotel Français* szállóban magyar kereskedővel is találkoztunk. A város mélyen benyúló tengeröböl mellett fekszik, nagy raktárakkal, elevátorral, cementgyárral. 1829 óta tartozik Oroszországhoz, addig török terület volt. 1855-ben ezt is rommá lőtte az egyesült francia-angol flotta. Kikötője egyike a legjobbaknak a Fekete-tenger keleti partján, de télen oly erős északi szél csapkodja, mint a bóra az Adrián. Partja mocsaras s éppen azért nyáron egészségtelen, maláriás, de mindinkább kiszárítják. Felette félkörben magas hegyek emelkednek, letarolt erdőkkel.

A vidék régi lakói, a *sabzigek*, legnagyobb részt kivándoroltak, helyükbe új telepesek jöttek. A cementgyárban (a mely egy esztlandi részvénytársaságé) 13 különféle nemzetiség dolgozik, német igazgatóság alatt, de a közeli eszerkeszföldről kevés van köztük, mert (mint az igazgató megjegyezte) ez a büszke nép gyári munkára nem vállalkozik s legfőlebb felügyelőkül alkalmazhatók.

Nowo-Rosszijszkból a megérkezés napján május 9-én délután folytattuk útunkat, most már vasúton a kaukázusi tartományok felé. Előbb magas hegyek között alagúton át, aztán a bujántermő síkságon vezet át a vasút vonala. Az állomásokul szolgáló vasútmenti falvak (Bakanszkája, Krimszkája, Abinszkája, Linejnája, Ilszkája, Szerverszkája, Afibszkája) mind új kozák telepítvények, szalmafedeles házakkal, sövénykerítésekkel, mintha csak a magyar Alföldön járnánk.

A vasút mentében, a Kubán mellékvölgyének gazdag rónáján mindenütt az új honfoglalás jeleivel találkoztunk. Az új honfoglalók, a kozákok, irtják az erdőket, a eszerjést, feltörik a réteket s új falvak épülnek az elpusztult eszerkesz faluk helyén. Bennebb azonban lakatlanul állanak a hullámos, dombos és magasabb hegyvidék egykor eszerkeszek lakta völgyei, a levágott erdők helyein nincs a ki juhait legeltesse, nagy területek mutatják az újabb mappákon a lakatlan vidékeket.

A Kubán mellett Ekaterinodárral szemben érjük az első, eddigelé egyetlen eszerkesz (*sabzig*) falut: *Enemá-t*, mocsaras, nádas vidékével. Itt vezet át egy hosszú vashid a széles folyó a Kubán tulsó partjára, a közeli fővárosba.

Ekaterinodart (Katalin-ajándéka) 1792-ben II. Katalin czárné alapította kozák állomásúl és főerősségül a Kubán alsó vonala védelmére a cserkeszek ellen. A régi erődöt három oldalról vette körül a folyó. Most egy kozák szotnya állomáshelye egy *ataman* (hetman) alatt, a ki egyszersmind a Kubán kerület főkormányzója. A város jelenleg 80.000 lakost számlál, nagy térségen terül el, a belvárosban emeletes, kiljebb alacsonyabb házakkal, olyanforma, mint egy alföldi magyar város, Kőrös, vagy Keeskemét. A város kellős közepén széles térségen emelkedik az öt kupolás g.-keleti nagy templom, körülötte négy oldalt emeletes házak, a belváros közepe, melybe a vasút felől egy II. Sándor látogatása alkalmából épített diadalkapu alatt jut be az út.

A kubáni kormányzóság fővárosában, a honnan a cserkeszeket igazgatják, három napot töltöttünk, többnyire a hatósággal való tárgyalással, míg a cserkeszek közé útazásra engedélyt és támogatást nyerhettünk.

A kubáni kozákok *atamanja*, *Malamma* tábornok, a kormányzó és segédje *Jaczkévics* tábornok megigérték ugyan támogatásukat, de magoktól, úgy látszik, nem mervén intézkedni — útastításokat kértek előbb a kormánytól s míg az megjött, várni kellett. A várakozás ideje alatt kezdtünk ismerkedni a városba bejáró cserkeszekkel, a kik (bár a törvény tiltja, de elmézik) most is még mind fegyveresen, övükben kindsállal (handsárral) járnak s bátor tekintetűk, férfias, nyílt fellépésük az első pillantásra rokonszenvet kelt.

A kormányzóság kancelláriájának igazgatója *Kovalenszki* Grigor Grigorievics (egy rendkívül mívelt, előkelő módorú, szálas termetű, intelligens arcú orosz főhivatalnok) volt a mentorunk, a ki családjával is megismertetett s ebédre is meghívott.

Ő mutatta be a cserkeszek legjellemzetesebb öltöny darabját a *burká-t*, mely a magyar fekete *gubá*-hoz feltűnően hasonlít. Ugyanabból az anyagból készítik, keeskeször nemezből; belül sima, kívül borzas; de a szabása másféle, mint a magyar *gubá*ké. A cserkesz *burka* fent szorosan a nyakhoz simuló, gallértalan, alább mindinkább kiszélesedő, bokáig érő kerek bő köpenyeg, a mely pompásan megvéd a hideg és eső ellen. Legjobb és legdrágább a *kabard burka*, a melyen a világosság nem hat át s esőben át nem ázik (ára 12—30 rubel); silányabb a vékonyabb szövésű s foltonként áttetsző *cse-csensz burka* (ára 5—10 rubel).

A burka a cserkesznek útban vagy mezőn elválhatatlan útítársa, szép időben a nyereg háta megett összegöngyölve hordják, zord időben felöltve nemesak az embert, de jórészt a lovat is befedi; éjjel derekalj és takaró együttesen. Nekünk is kitűnő szolgálatot tett primitív éjjeli szállásainkon, midőn itt-ott a puszta földön vagy padlón burkánkon háltunk s megvédett hideg, eső és jégvihar ellen.

A Kaukázusban most már általánosan el van terjedve, úri ember is ritkán indul a nélkül útra, sőt esős időben a városokban is viselik, mint nálunk az eső-köpenyeket.

Ugyanolyan guba-nemezből készítik a *puskatokot* is, a mely megvédi a puskát az eső ellen.

Ekaterinodárban láttunk először és vettünk u. n. *szumka* átalvetőket is, melyek részint színes gyapjuszövetből, részint persaszőnyegszövetből készítvék. Kisebb-nagyobb fajták vannak belőlük: ember vállára, lóra, tevére valók.¹

Sikerült egy pár szép régi példányt ebből is szereznünk s a további útra magunkat a szükségességekkel egyebekben is elláttuk.

Vettünk fej és nyakvédő *baslik*-ot is, báránybőr sapkát, *kind-sülokat* s élelmi szereket.

Az úttervet úgy állapítottuk meg, hogy a Kubán felső völgyét végig járjuk, a meddig csak a közlekedés lehetséges, egész az Ellbruzig, melyek aljában a *karacsájok* laknak. A kormányzóság úti kalauzúl egy a kozák ezredben szolgáló Kanamat Agirow nevű cserkesz (abadzech) hadnagyot rendelt mellénk, a kit a cserkeszekkel való érintkezésnél közbenjáróul, tolmácsul, s ha kell csilapítóul szoktak használni, s a kinek valóban nagy hasznát vettük a cserkeszek és karacsájok közti útazásunkban.

Május 12-én este 8 órakor indultunk tovább Ektirnodárból (a hogy az úri körökben Ekaterinodart mondják.) Éjjélkor értünk a Rosztow-wladikawkái vonal esatlakozó állomására Tichornivszkájára, a hol átszállottunk s a másik vonaton hajnalban *Arnavir* mellett ébredtünk fel, melyet az örményországi hasonló nevű városból telepített lakosok neveztek így el s a mely a szomszéd kormányzóság fővárosa, *Stavropol* vasúti állomása.

¹ Hasonló hangzású s eredetű a török szövött persaszőnyegnek (minőt nálunk is bőven árulgatnak keletről hozva) *szumak* neve, a n melyet a déli Kaukázusban, főképp Dagesztánban szőnek.

Gyönyörű tájon haladt vonatunk, kelet felé látszott a Kubán, mögötte hullámos dombosor, jobb kézre lapályos síkság, melyen ménesek, gulyák legeltek, ugyanaz a czímeres szarvú ökör és tehén faj, mint a mi marhaállományunk; csak egy volt újság: a teve csordák.

Reggel 9 órakor értünk *Nevinno-Myškája* állomáshoz, a hol ki kellett szállanunk, hogy innen aztán a belső Cserkeszföld, a Felső-Kubán völgye felé vegyük útunkat.

Nincs terünk az útazás és megfigyelések részletes leírására s azért csak az etnographiai nevezetességekre szorítkozunk.

Két orosz staniczát kellett elhagynunk még a vasúti állomástól, *Nevinno-Mysskáját* és harmadfél óra múlva *Bielomecseczkáját* (Fehérmecsetfalvát), a míg igazi cserkesz faluba jutottunk. Amazokban kozákok laktak, kik egyenként 9—9 deszatin földet kapnak s ezért 4—4 évig tartoznak katonai szolgálatot teljesíteni a magok költségén, saját lovukon s azután is behívatnak május havában gyakorlatra.

A cserkesz falu, melyet az előbbi postaállomástól 2 óra alatt (d. u. 3 órakor) értünk el: *Darukokt* vagy igazi cserkesz nevén *Dudarokhabel* (oroszul Dadarukovszkij) a Kubán felett domb oldalon terül el Batalpasinszk várossal szemben. Abazak lakják. A dombtetőn terül el érdekes temetője, melyben a sírdombok gömbölyű kövekkel vannak körülrakva s a sírhalmok végében egy-egy alacsony, lapos, gömbölydeden végződő, fenyőfából faragott *fejfa* és egy-egy alacsonyabb és keskenyebb *lábfa* áll, simára faragott oldallal. Minden fejfán a halottnak a *családi jelvénye* van felrajzolva vagy beégetve. A jelek alatt itt-ott egy *olló* képe azt jelképezi, hogy *asszony* (nő) nyugszik a sírban.

Ezek a családi jelvények vagy inkább *ló-bélyegek* primitív alakúak, leggyakoribb közöttük a köralak némi változatokkal. Gyakori egy sajátságos forma, mely (cserkesz vezetőnk szerint) a *lovagló embert* akarja ábrázolni (19., 20. ábra). Ezzel bélyegzik meg lovaikat s az igazi kabard-lóról nem szabad hiányozni a „*kabard bélyeg*“-nek, a mely az ő ismertető jele, mondhatnók „beesület-rendje“. A bélyeg, a melyet viselnek, árukat is befolyásolja.

Kabard bélyegek.

- I. Fejfa sírjelvények a darukolti temetőben (1— 0.)
 II. Családjegyek a Nagy-Kabardából (16— 25. ábra.)
 III. Lóbélyegek a Kubán völgyében (30—33.)

A kabard ló különben is híres a Kaukázusban s már a régi időben is messze földről keresett árúczikk volt. Az orosz költők is dicsőítik. Lermontov egy románczában írja, hogy „adok neked olyan lovat, melyen rajta van a kabard-bélyeg“. A eszkeresznek féltett kinese, elválhatatlan bajtársa. Termete kised, karesú, izmos, lába vékony, feje hosszúkás, szeme ragyogó tüzes. Gyors és kitarító: a síkon iramlik, mint a szélvész, a hegyek szakadécai közt biztos, mint a zerge. A magyarországi régi fajlovak közt leginkább az apró székely lovakhoz hasonlítanak, a milyenek Csík- és Gyergyó némely vidékén még a régi tiszta fajból találhatók (pl. Oroszhegyen). Lovára minden eszkeresz büszke, a versenyfuttatás egyik legkedvesebb szórakozásuk. Azok a banderiumok és kísérek, melyek körülöttünk rajzoltak, gyönyörű látványt nyújtottak, midőn lovaikat tánczoltatták, röpítették, s egymással versenyeztek, lekapni igyekezték egymásnak a sapkáját diadaljelül. Jöttek mint a villám s eltűntek meg visszakérültek néhány pillanat alatt. Valóban a régi honfoglaló magyarság sokat magasztalt fürgesége s a híres huszár bravurok jutottak eszünkbe ezeket a kabard lovasokat látva.

S nemesak a vagyonosabb osztály tart köztük lovat, de jóformán mindenki. Az első kabard lovas, a kit láttunk, egy juhász volt, a ki lóháton terelgette nyáját a Kubán fensíkján. A gazdagságnak fokmérője a lovak és ökrök száma. A Nagy-Kabardában egy *Lafis* nevű urat emlegettek, a kinek ezernél több lova van, *Salbár*-nak szintén ezeret megközelítő ménese; földbirtok tekintetében pedig leggazdagabbnak az *Utazsukin* hercegeket emlegették, kiknek a Bak-szán völgyében egész falvaik vannak.

A darukokti temetőben először megfigyelt családjelvényeket (melyeket lerajzoltam s képen is bemutatunk) azután újabb formákban is láttuk a lovak tomporájára sütve s még egy ízben találkoztunk velök tömegesebben, midőn két hét múltán (május 27-én) a Nagy-Kabardában *Alsó-Atazsukinba* jutottunk, a hol az *Atazsukin* hercegek vendégszobája ajtajába mindazoknak családi jeleit bevésve találtuk, a kik ott vendégül megfordultak. Nekünk is fel kellett rajzolnunk emlékül ezímerünket a kabard jegyek közé. Ezeket is lerajzoltam és összehasonlításul s pótlásul a kis-kabardai bélyegekhez közlöm, néhány mással is kiegészítve, melyeket egyenesen a lovak bélyegeiről jegyeztem le.

Az első eserkesz falu egyebekben is eléggé jellegzetes képet mutatott. Már itt szemünkbe ötlöttek a ritkásan fonott sövény kerítések karóiba feltűzött lókoponyák, a melyeket babonából a rossz szellem ellen, dögvész, jégverés eltávolításául akasztanak ki talizmánul. Ezt azután is minden eserkesz faluban megfigyeltük. A község (kuázse, vagy khable) szalmafüdeles házai, helyesebben kunyhói (khunne) primitivebbek a mieinknél, többnyire sövény vázák köré rakott tapaszos sárfalakból építvék, tágas udvarral, istállóval, ólakkal. Domináló része a kívülről is kidomborodó boglyaalakú öblös kemenceze, vagyis inkább kémény, mely alatt belül a szobában nyitott tűzhely van, felette kőből faragott füstfogó kandalló, virágalakú díszítésekkel. A kandalló alatt lánczon vasbográs függ alá. Tüzelésre többnyire tőzeget (tezeg) használnak. A lakás rendszeren két szobából áll, a nők a belsőben tartózkodnak.

Estére a Kubán folyón gázlón átkelve, az átellenben fekvő *Batalpasinszk* városkába mentünk. Innen másnap (május 13.) reggel folytattuk útunkat a mindinkább összeszűkülő Kubán völgyén fölfelé. Feljegyzésre érdemes, hogy az első másfél órai távolságra fekvő faluig vagy száz kurgánt (kún-halmot) látunk a völgy-lapályon.

A legközelebbi falu *Evrejszko*-(héber)-*Dzsegonaszki* is egy néprajzi specialitás: tiszta *zsidó falu*; u. n. hegyi zsidók (evrej gorszki) lakják, kiket az orosz kormány együvé telepített s egy orosz „ataman“ kozák főnök által igazgattat. Szattyán bőr készíttéssel foglalkoznak. Apró vályog kunyhókban laknak, melyeknek szűk füstös egyetlen szobájában rendszeren nagyszámu család van összezűfolva.

A férfiak többnyire fekete szakállú, fekete kucsmás, hosszú inges, kék, piros kaftános, csizmába huzott lengyel nadrágos alakok, némelyik övet is visel, eserkesz kindsállal. Az asszonyok rikító színű kendőbbe burkolt, csinos, de szegényesen öltözött alakok. A gyerekek rongyosak, a fiúk eserkesz-sapkát viselnek. Beszélnek orosz, eserkesz, tatár nyelven.

A közeli szomszéd kozák faluban *Uszt-Dzsegutinszkáján* szintén sok zsidó lakik, ezek már módosabbak s ünneplő ruháikba öltözve mutatták be rövid időzésünk alatt a népszokásokat, táncukat. Ebben az a megjegyzésre méltó, hogy viseletük egészen a eserkeszeké: ugyanaz a hosszú színes selyem ruha, derékon ezüstös övvel átszorítva s mellükön aranyozott, vagy ezüst sűrű kapesokkal. Tánczuk

is a *cserkeszka* rithmikus, bájos lengése, harmonika és taps-szó mellett; a tactus és tánczfigurák hasonlatosak a mi lassú csárdásainkhoz, a mihez a tánczosnők a mi lobogós ingújjunkhoz némileg hasonlatos hosszan lelógó hímzett ruhatűjjukat kecesesen lengetik. Fejükön virágos élénk színű selyem kendő volt, nyakukon körülkötvé. Később láttuk a karacsájok, az abazák és kabardok között több ízben, hogy a hegyi zsidó lányok velünk a cserkesz női öltözetet és tánczot ösmertették meg.

Délben tovább folytattuk útunkat s mielőtt a Kaukázus bércei alá jutottunk volna: még a *Nikolajewszk* nevű felhagyott erőd romlatag bástyafalait, melyek most juhakollá vannak átalakítva, kellett elhagynunk. A Kubán téres völgylapályán ott legelt egy a híres „*persián*“ és „*asztrakán*“ bőröket termelő juhnyáj is, juhászuk kampós (juhfogó) botjára támaszkodva, hosszú fekete kerek gubájában (burkájában) egykedvűen nézte, hogy mit tudunk rajta úgy bámulni, hogy még le is fényképezzük.

Míg a régi erőd falai között rövid pihenőt tartottunk, két karacsáj (Osman Bosztanov és Kurman Ali Pejesorov) hosszú szakálú tisztos férfi jött hozzánk, hogy vendégül hívjanak közeli tanjájukra; ők ugyan messze hegyvidékiek (az Elbruz alatti Ucskulánból valók), de nyáron nyájaik legeltetése végett itt tartózkodnak nomadizálva.

Mi azonban siettünk beljebb a völgyön a közeli *Abukhable* nevű kabard faluba (oroszul Abukovszkájja), a hol a bíró *Abukov Murza* bég házánál szállottunk meg, a kinek családja a leggazdagabb a faluban. A házi gazda nem volt otthon, de az asszonyok férfi rokonaik közbenjárásával (mert magokat nem mutatták) nagy vendégszeretettel fogadtak, teával, tojással vegyített vagdalt pecsenyével, és kövér bárány oldalassal megvendégeltek. A teához valami befőzött édességet, apró szemű fekete (az áfonyához hasonlatos, de hosszukás magvu) bogyókat adtak. Midőn fizetni akartunk, a nők kiizentek, hogy szerencsájüknek tartják, hogy magyarokat fogadhattak, csak azt sajnálják, hogy a házigazda nem volt otthon, mert ő ökröt vágatott volna, majd ha visszajövünk, jobban kitesznek magokért.

A faluban tett körútunk alatt följegyeztem a következő neveket a lakosok közül: Jibrahim, Mahmud, Jakub és Idris *Dsuhatanov*,

Mosa *Duhasov*, Ismail *Esauf*, Ismail *Efendi*, Musa és Kara *Thermirov*, Mezane *Disetyuv*, Ibrahim *Razsajov* stb. Közöséges török-tatáros mohamedán nevek, oroszos végzettel deformálva. Valami ősi elemet a nevekben sem itt, sem más falvakban nem sikerült felfedezni, a mi természetes is a nevek újdonságánál fogva.

Itt ismerkedtünk meg először részletesen a kabard házzal, lakásberendezéssel, ruházattal, két nagy kerekű taligájokkal, a néptypusszal, melyek a Zichy Jenő gr. gyűjteményeit ismertető könyvtartomban rajzban is láthatók lévén, nem részletezem. Megemlíteném azonban, hogy az abukhablei bíró házában a szoba padlójára terítve olyan szövött szőnyeget láttam, mint a székelyek szőnyegei (festékesei) között a „*kis virágos*“-nak nevezett mintájú, apró keresztelkel a csillagdísztésben.

Félóra múlva a Kaukázus vadregényes szikláin alatt voltunk s itt *Chumara* falu kozák erődjében szállottunk meg. Innen a *karcásajok* közé, kik a főgerincez aljában a legmagasabb lakott vidéket tartják megszállva, tettünk egy 3 napos kirándulást s ismét ide (Chumarába) tértünk vissza; de innen aztán átesaptunk a Kubán legközelebbi (nyugati) mellékfolyója a *Szelencsuk* völgyébe, hogy az ottani eserkesz falvakat is meglátogassuk.

Az első már orosz falu: *Kardonik* (eserkeszül, Kardonikszkája oroszosan), de aztán sűrűn egymásután eserkesz (kabard és abaza) falvak következnek a két *Szelencsuk* (Kis- és Nagy) mindkét partján. Mi a Kis-Szelencsuk völgyén mentünk végig.

Az első kabard falu határán egy szántóvető csoportnál állapodtunk meg, megragadván figyelmünket az a szokatlan látvány, hogy 8—8 ökör huzott egy-egy ekét, melylyel a gazdag fekete földet szántogatták. A gazda Bég Murza *Sidor* megkóstoltatta velünk *sajtjokat*, mely a mi egészen friss édes sajtunkhoz hasonlít, *kenyerük-et*, mely kölesből készül és sárga, mint a kukoricza málé és sörféle italukat (szëra), mely szintén kölesből készül; savanyú íze nekünk már szokatlansága miatt sem lehetett valami kellemes. Nagy fakanálból isszák, melyet nálunk a vadászok, pásztorok stb. használnak. (Mikor sorra járt köztük a nagy fekete kanál: mi is megkérdezhettük volna a suviszkot ivott cigányok módjára, hogy nem innánk rá egy kis kefét?!)

Az első kabard faluban *Chachonduk*-on a nagy boglyakemen-

ezés házak belsejét nagy érdeklődéssel nézegettük és rajzolgattuk le. A családnevek ilyenek: Hachonduka, Nanai, Keszt (Kezd), Sipzuha, Kesouga, Aszlenuka, Macho, Pasz, Kuvazsogo, Kosha, Zsu, Kegi, Zsantemir, Kebise, Aze (orvos), Pejthoran, Temerdas, Czuta.

Kasszaikhabel kabar faluban a temetőben két fejfán kívül a többi sírjelző kőből volt kifaragva, a főtől tömör négyszögű kőoszlop, lábtól egy vékonyabb. A falu végén egy építendő háznak a vesszőfonásból (patiesből) kiformált váza állott vakolatlanul, két gömbölydeden kidudorodó fonat a kemeneze leendő kéményét mutatta.

Biberd abaza falu határán lovas bandérium várt és rajzott körül. Hallván jövetelünket, 3 nap óta vártak, őrszemet állítván, a ki jelezze az expedicio érkezését. Remek látvány volt ez a daliás lovas csoport. Vezetőjük *Kurbek* Szulejmán falusbiró volt. A falu legvénebb embere *Mátyer* (Mecher) Bekirnek nevezte magát. Ebből a családból való volt az a nagy tisztelettel emlegetett *Mátyer kádi*, a ki egy eserkész-nyelvtant írt, szép kömlelk jelöli sírját török felírással (lefényképeztük). A többinek neve közt ilyenek vannak: Tabulipa, Dsendar, Dál Mahomet, Kukura, Kumukov Mahmud, Dalov, Olbek Szoliman, Krimgeri Aliba (kis-szelenesuki biró), Belipa Zakariás, Dohma Ahmed, Dagolipa stb.

Itt van a vidék legjobb iskolája, nagy emeletes épület 4 osztályossal; 41 tanulót találtunk benne, a kik kívánságunkra eserkészdalokat énekeltek, melyek nagyon hasonlítanak a mi régi dalainkhoz. A tanítás saját adige nyelvükön kezdődik, oroszúl folytatódik s a vallás kedvéért az arab nyelvet is tanítják.

Egy abaza házban feltűnt az úgy, magasra rakott párnákkal (mint nálunk a matyóknál, székelyeknél), s hogy egy rúdon végig kendők voltak kiterítve, mint a székelyek közt szokás. Itt láttunk először magyar kardot, melyen *Vivat huszar* felírás állott egy huszár-alak alatt. Egy másikon *Vivat Hungaria* állott. Ilyen kardok 1849-ben, midőn eserkészek is vettek részt az orosz hadjáratban, kerülhettek ide nagyobb számmal; de régebben is, s nagy becsben tartják őket. Nagy-Kabardában Nalesikon Vürubov „nacsalnik“ (főnök) gyűjteményében egy régi magyar kardon egy repülő sast ábrázoló jelvény alatt *Anno 1657* áll (a szerencsétlen erdélyi lengyel hadjárat éve) s alatta egy magyar *nemesi ezimer* van beedzve, melynek ezimerképe a két részre vágott paizsban „out egy balfelé ágas-

kodó s alatta egy jobbra lépő oroszlán. A paizs felett zászló s G. V. A. betűk. A ezímer alatt *Vincere aut mori* jelmondat. Alatta egy lovas huszár-alak. A kard másik oldalán ugyanaz a ezímer s *Soli Deo gloria* jelmondat. Ez a kard minden valószínűség szerint a tatárok által a lengyel hadjáratból Krimbe hurezolt erdélyi foglyok valamelyikéé lehetett. Az ilyen kardokat tényleg magyar-nak hívják, de a magyar nemzetről alig tudnak különben valamit. Magyar rokonságról plane semmi monda vagy szájhagyomány nincs a nép között. A Nagy Kabardában az úri osztály (Urusbiev, Atazsukin) már az irodalom révén tud a magyarokról egyetmást.

A szomszéd *Kis-Szelencsuk* kabard faluba újabb lovas bandérium kísért, a melynek tagjai közt tipikus, szép alakok voltak, kik között nem egy honfitársunk nagyon hasonlatos vonásaira ismerünk. Lehet ez egészen véletlen, lehet jelentőség nélkül; de hogy úgy van, az elvitázhatatlan.

Innen a vasút felé igyekvő útunkban nagy jégvihar kapott útban. Trojkánk megtelt galambtojásnyi jégdarabokkal, átáztunk teljesen, s végül elrekedtünk a Szelencsuk áradásaiban. A szomszédos nogáji tatár falu *Tachtamis* sztarsinája „*Szultan Kaplan Girei*“, a ki három esatlósával előnkbe jött s ránk várakozott a völgyet domináló dombtetőn, vontatta ki megfeneklett trojkáinkat és segített kivergődni a megáradt folyó völgyéből. Késő éjjel jutottunk el a Kubán völgyében fekvő Bielomeecsezkájába, honnan (máj. 19.) másnap elértük a vasút vonalát s a vadregényes Pietigorszok városában az Öthegey alatt pihentük ki az első eserkesz-körút fáradalmait.

Legközelebbi kirándulásunkat a Kuma-parti *Ulu*-(Nagy)-*Magyar* s *Kiesik-Magyar* falvakba tettük meg s aztán máj. 25-én a *Nagy-Kabardában* lakó eserkeszek közé jutottunk *Nalesik* városkába s innen a Csegeg és Bakszán völgyében tettünk egy körutat, most már az örökhó borította *Elbruz* keleti lejtői alá, (melynek nyugoti lábánál két héttel azelőtt a karaesájokat kerestük föl.)

A két (Alsó és Felső) *Atazsukin* faluban felkerestük az *Atazsukin* hercegeket (a leggazdagabb kabardai urakat), s a népszokásokat, lakást, butorzatot, ruházkodást, tánczot, dalt figyeltük meg.

Egészben véve ugyanazt tapasztaltuk, mint a Kubán és *Szelencsuk* völgyében fekvő kabard falvakban. A házak berendezése, viseletök, szokásaik, tánczuk hasonlatos, bár itt már kőből építkeznek.

A felső-atazsukini bíró (Miszoszt *Güdrafova*) házánál jellemzetes kabard ebédben volt részünk. Első fogásul egy alacsony három lábú kis kerek asztalon (mint nálunk egy zongora-szék) hoztak *köleskenyeret* (meságye). Van még egy kenyérpótló helyett használt ételük: marhahús-lében főzött köleskása (pászte nevű). Az első étel volt egy tál kemény és egy tál lágy *tojás*. Mellette egy kerek fatálban *köles-sör* (makszeme vagy bakszeme), savanyú barnás-sárga lé, melyet kölesléből erjesztenek s pinczében tartanak; ez már félesztendős volt. Más tálban *úrpasör* (szera) volt sötétbarna színű, mint a márciusi sör nálunk: kesernyés és kozmás ízű.

Az első fogás után második kis asztalt hoztak, megrakva tészta-ételekkel és csájjal (theával). Egy lapos tálban valami palacsinta-féle *lepény* és *tejjől* rétegekből összerakott tészta volt, melyhez hasonlót állítólag a Báeskában esinálnak; nekünk nem ízlett, esömörletesnek találtuk. A másik tészta valami *rétes*-féle volt, összehajtogatva kerek alakra. A harmadik tálban friss *tehénsajt* (édes, ropogós) és érett, csipős *birkasajt* volt.

Harmadik fogás volt ismét más, most már a harmadik kis kerek asztalon behozott *birkasült*, az első igazi jóízű, nem kövér „sislik“, a mit útunkban ettünk.

Táncz után még egy negyedik asztal következett; rajta *kecskefej* és oldal, *marhasült* két tállal, *kásakenyér* és ismét *köles-sör*, melyet a fatálból kellett inni, két kézre fogván.

Míg ezeket inkább kóstolgattuk, mint ettük, az asztal körül összegyűlt kabardok hármónika-zenével, majd kivánságunkra ének-léssel kedveskedtek. Biz az nem volt valami szép dalolás, vontatott és keserves, mint a szentiváni koldus éneke, de ilyenforma volt állítólag a bujdosó kuruezők „jaj már mi nekünk“ kesergő éneke is. Egy vitte a primet és mondotta a szöveget, a többi csak chorusban kísérté. Az előénekes a fejét lógatta hozzá, a többi lesütötte a szemét.

Annál szebb és daliásabb volt a táncz, mit a nemes ifjúság a bíró udvarán bemutatott; jobban aztán volt szöndé báj (a lányok szemérmes, diskrét, keeses mozdulataiban) és szilaj tűz, élénkség, harcias mozdulatok (a legényekében). A táncz körben járással, bokázó apró léptekkel kezdődik. Jobb kezét a lány maga elé tartja s himzett hosszú selyem ruhaujját lengeti hozzá, balkarját csipőjén nyugtatja. A férfi jobb kezét mintegy támadólag és védőleg lengeti maga

előtt s úgy ugrik, szökik bokázva előre s hátra. Egymást nem érintik, csak a nóta végén egy-két fordulónál. A cserkesz fegyvertánczot is bemutatta egy pár legény, merész és mégis művészi mutatványokat mivelvén, kinsállal a kezében, foga közt, feje felett a torkára, nyakszirtjére illesztve stb.

A lányok öltözete gazdag színes selyemruhákból (egy könnyű felső köpeny s alsó selyem-szoknyából) állott, ezüst és aranyozott türkizes övekkel és (Erkert szerint a magyar huszár-dolmány sujtásaira emlékeztető) sűrű mellesattokkal. Lábukon vékony szattyán-esizma, mely könnyen hajlik.

A falut lakó családok ilyen neveket viselnek:

Zsambot, Ghuketlov, Szizsászov, Absov, Szurdumov, Somachov, Sougenov, Karmokov, Dëkinov, Tokmakov, Tlizamov, Pirhisov, Abidov. A szomszédos falvak nagy-kabard nevei közt még ilyenek vannak: Sardanov (Saluzinszkájában), Salbar (Inalovszkájában), Lafis (Lafisovszkájában), Klisbiev (Klisbivszkájában), Taglán és Miszovszt (Miszovszt faluban), Daksokov, Anzov (Anzov faluban), Tambiev (a hasonló nevű faluban), Kasrokva (falu és családnév). Az *ov* végzet mutatja, hogy eloroszosított neveket viselnek, régebbi mohamedán neveikhez illesztve az orosz képzőt, mint falvaiknál a *szkája* orosz végezetet.

*

Ezekben foglalhatom össze dióhéjba szorítva, a mennyire folyóiratunk szűk tere megengedi, cserkeszföldi útazásunk általánosabb érdekű észleleteit. Nem rajtam múlt, hogy a részletes útleírás és ethnographiai megfigyelések mindeddig meg nem jelentek.

Én azzal a reménységgel és biztatással vettem részt az expedicióban és vezettem az úton napról-napra gyorsírással a legaprólékosabb részletekről is jegyzeteket, hogy észleleteinket az útleírás keretében egy szép könyvben ki fogjuk adni, hadd ítélhesse meg kikeretében, hogy mit találtunk a Kaukázusban. Ám ez a reménység eddig hiába valónak bizonyult.

Azt mi Kolozsvárról kiindulásunkor kijelentettük, hogy nem a sokat emlegetett „őshaza“, vagy „ősmagyarok“ keresésének és feltalálásának a reménysége vonz minket a nagy útra, hanem az ottani tényleges állapotok megismerésének vágya. Vérmes reményeket nem táplálva, nem csalódhattunk s nem vethet senki szemünkre jogosan

semmit, mintha az igazságtól tudva vagy szándékosan eltértünk volna. Hogy részletes beszámolót nem adhattunk, eléggé sajnáljuk, de nem rajtunk múlt.

Mikor láttam, hogy az útleírás az eddigi publicatióból (mely a gyűjtemények leírását tartalmazza) kiszorított és elhalasztatott (talán ad Graecas Calendas): felajánlottam nagyrészt kész munkámat több könyvkiadó társulatnak és ezeknek, de — jellemző irodalmi viszonyainkra — hogy erre, az illusztrációk miatt tetemesebb költséget igénylő kiadásra, tekintettel a magyar könyvek csekély kelendősége, senki sem vállalkozott.¹

Ez indított arra, hogy legalább a eszkereszekről elmondjak egyetmást személyes tapasztalat alapján, sine ira et studio, „az igazat nem hamisítva, a hamisat nem igazolva“.

Szolgájanak ezek egyúttal fölvilágosításul a Budapesti Szemle 1898. jan. febr. márcz. fűzetjében a „Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai útazásai“ felől Hermann Ottótól megjelent s kritika válasz és viszonzválasz az expedicio szakembereit illető pontjaira, a melyben nekünk pártállást foglalni már csak a lovagias discretio is tiltja. Az igazság a nélkül is győzedelmeskedik.

¹ A kiadásra előbb hajlandóságot mutatott Franklin-Társulat 1897. jul. 3-án kelt válasza így hangzik: „Igazgatóságunk tegnapi ülésében tárgyalta a Nagyságod kaukázusi munkája kiadása érdekében tett ajánlatát. Bár referensünk a munka felett kedvező véleményt adott, aggályok merültek fel a tanácsban annak kelő kelendősége iránt. E tekintetben igazgatóságunk keveset bízik közönségünkben; s ez a bizalmatlanság volt a döntő, hogy a kiadástól eltekintsünk.“